

Szocializmus és szabadság

A betegség pontosabban diagnosztizálható, mint az egészség. A szabadság hiánya pontosabban meghatározható, mint megléte. Talán azért van ez így, gondolhatnók, mivel a rendellenesség könnyebben érzékelhető és kifejezhető, mint a rend, mert a rendellenességet a rendhez viszonyítjuk, míg a rendet önmagából és önmagában kell megértenünk. A szabadság esetében azonban nem erről van szó. Nem beszélve arról, hogy az idők folyamán azt is vitatták, melyik a természetes, a normális állapot: a szabadság hiánya-e, vagy megléte, a szabadság nem érhető meg önmagában és önmagából. Minden olyan kísérlet, amely a szabadságot „an sich” vagy „für sich” igyekezett felfogni és értelmezni, szükségszerűen kudarcot vallott.

Pedig látszatra mi sem egyszerűbb, mint a szabadságot meghatározni. A józan ész számára a szabadság azt jelenti, hogy semmi sem akadályoz szándékom és akaratom végrehajtásában. A józan ész sugalmazta az újkori társadalmi gondolkodás számos tételét és alapelvét. Hobbes filozófiai megfogalmazása a szabadságról semmiben sem különbözött a józan ész diktálta megfogalmazástól. A marxizmus kritikai, demitizáló és forradalmi szelleme tudta csak kimutatni a józan észről, hogy az nagyon is partikuláris érdekeket, sajátos érzésvilágot kifejező ész, a magántulajdonnal rendelkező polgár esze.

„A szabadság vagy teljes, vagy semmilyen” — fogalmazta meg néhány évszázaddal később az egzisztencializmus lényegében a hobbesi gondolatot. Ez a tétel is az akarat, a szándék semmi által nem korlátozott valóra váltásának lehetőségeként értelmezi a szabadságot. Még az egykor oly divatos robinzonádokban is bizonyos adottságok és feltételek korlátozták a társadalomból kiszakadt egyén akarat- és cselekvésszabadságát. A társadalomban ezek a korlátok szükségszerűen társadalmi jellegűek. Engels elemzése szerint többszörös determinációról van itt szó. Először is az egyéni akaratok és szándékok determináltak, amennyiben meghatározott életkörülmények, nevelés stb. alakítják őket. Másodsor, ezek az akaratok és szándékok mások akarataival és szándékaival kereszteződnek, és a cselekvések végeredménye éppen ezért legtöbbször nem az eleve elképzelt és akart.

A marxista társadalomfilozófiai koncepció értelmezésében az emberek társadalmi cselekvésének, a szomatlan, egymást keresztező akaratnak az eredője abba az irányba mutat, amely felé a legnagyobb erő, a nagy embercsoportok, osztályok tevékenysége mozdítja. A nagy embercsoportok, osztályok akaratát, szándékát nem pillanatnyi fellángolások, nem ötletszerű elhatározások, hanem hosszú távon ható, tartós érdekek határozzák meg és szabályozzák.

E többszörös determinációs rendszertől elszakítva, ezen kívül helyezve, a szabadság legfeljebb illúziók és ódák tárgya lehet, ám semmiképpen sem a gyakorlati társadalmi tevékenységé.

Nem új gondolat, hogy a szabadságot determináltságokhoz, korlátozó jellegű szükségszerűségekhez viszonyítva lehet csak meghatározni. Már Spinoza is vallotta, hogy a szabadság felismert szükségszerűség, és e gondolat dialektikus magva érthető módon megragadta Hegel figyelmét (jóllehet ő mást értett szükségszerűségről, mint elődje). A tétel tovább él a marxista gondolkodásban, a hasonló fogalmazás azonban nem fed azonos tartalmat. A szükségszerűség marxista fogalma a természeti és társadalmi összefüggések, törvényszerűségek, folyamatok *objektív* jellegét állítja előtérbe, s egyszersmind a szubjektum alá nem becsülhető aktív szerepét tételezi, a szubjektumét, amelyet különböző minőségében fog fel mint megismerő alanyt, mint értékelő alanyt és mint praxist folytató alanyt. Gyakran hangoztatjuk, hogy a praxis központi szerepet játszik a marxista filozófiában, hogy Gramsci nem csupán cenzorainak megtevésztésére nevezte a marxista filozófiát a praxis filozófiájának, hanem e filozófia legfontosabb jegyét fejezte ki ezzel. A marxizmus *minden* kérdésben érvényesíti a praxis szempontját. Így a marxista álláspont nyilvánvalóan a szabadsággal kapcsolatban sem elégszik meg a szükségszerűség felismerésének hangsúlyozásával, hanem a szükségszerűség felismerése alapján kifejtett *gyakorlati* tevékenységet tartja a szabadság lényegének. (Amint például vallásszociológiájában is a marxizmus, a vallás forrásairól szólva, nem csupán azt hangsúlyozza, hogy bizonyos történelmi-társadalmi feltételek között az ember nem ismeri az idegenként és ellenségesként ható társadalmi erőket, hanem azt is, és elsősorban azt, hogy nem *uralja gyakorlatilag* ezeket az erőket.

Igaz, Bacon óta tudjuk, mondjuk, hogy a tudás hatalom, ám tegyük hozzá — csupán potenciális hatalom; a tényleges hatalom társadalmi-politikai, gyakorlati, és nem elméleti jellegű.)

A marxizmus az elvont eszmék síkjáról a társadalmi-politikai gyakorlat síkjára ültette át a szabadság kérdését. Ezzel természetesen korántsem kérdőjelezte meg a szabadság eszmei és eszményi voltát. A szabadság társadalmi-politikai érték is, eszményként pedig szellemi érték is, eszmény és valóság sajátos egybefonódása, az ember társadalmi tevékenységének egyik — ilyen vagy olyan mértékben reális — dimenziója. Bizonyos doktrínékről szólva, akik arra törekedtek, hogy a szocializmusnak „magasabb rendű eszményi“ jelleget adjanak, és elhanyagolták az anyagi-gazdasági és társadalmi-politikai alapok jelentőségét, Marx felírta, hogy amolyan modern mitológiát alkottak, amelyben az istenségek az Igazság, a Szabadság, az Egyenlőség és a Testvériség. Csak a konkrét történeti megközelítés szállíthatja alá ezeket az istenségeket a mitológiából a társadalmi élet valóságos talajára. A szabadság azonban, akárcsak társai, az egyenlőség, testvériség stb. — sajátos valóságok. Nem mérhetők közvetlenül, nem lehet mennyiségileg kifejezni a társadalomban létező szabadság, egyenlőség fokát. Nem lehet, mert eszményi jellegűek is. Ha mennyiségileg nem fejezhető ki, konkrét és reális tartalmuk van, ezt csakis társadalmi inkarnációjuk (illetve ennek tényleges lehetősége) biztosítja.

A marxizmus a szabadság kérdésében is érvényesíti elemzési módszerének fő jellegzetességét, a történelmi-konkrét megközelítést. A szabadság érdemi tárgyalása feltételezi a szabadság „lebontását“, lévén hogy a „szabadság általában“ — fikció. Tulajdonképpen nem is szabadságról, hanem szabadságokról van szó. Van társadalmi szabadság, politikai szabadság, erkölcsi szabadság, alkotói szabadság, lelkiismereti szabadság stb. Mindezen szabadságoknak ismét különböző összetevői, oldalai vannak. Ebből a szempontból például különbséget tehetünk a szabadság objektív vonatkozásai (a körülményekkel szembeni tényleges szabadság) és szubjektív vonatkozásai (a szabadság érzete) között, amelyek ha meg is felelhetnek egymásnak, nem azonos jelenségek. Továbbá mindegyik szabadság a determináción belüli választási lehetőségek skálájától függ. A két alternatíva közötti választás lehetősége is szabadság (az egzisztencialista irodalomban számos oldalt olvashatunk az öngyilkosságról mint a szabadság megnyilatkozásáról), és a nagyszámú lehetőségek közötti választás is a szabadság jele, de nyilvánvaló, hogy a kétfajta szabadság nem egyforma. Az elnyomatás közepette a forradalmi harcot választó ember szabadon jár el (a szükségszerűség felismerése alapján meghatározott módon cselekszik), jóllehet jogfosztott és üldözött, azaz nem szabad. A reális társadalmi-politikai szabadság és az egyéni szabadság bármennyire összefüggenek is, a kettő két különböző dolog. Ilyen szempontból jogos az a megállapítás (ha jól emlékszem, Balázs Sándor fejt ki részletesebben), hogy bizonyos értelemben lehet „szabad“-nak lenni nem szabad társadalomban, mint ahogy bizonyos értelemben lehet „nem szabad“-nak lenni szabad társadalomban.

Marx életművében az első és alapvető fontosságú disztinkció a szabadság kérdésében a társadalmi (emberi) szabadság és a politikai szabadság megkülönböztetése. Marx főként a hegeli jogbölcsélet bírálatában és a zsidókérdésről írott tanulmányában fejt ki ezzel kapcsolatos nézeteit.

A polgári forradalmak nagy dokumentumait (az emberi jogok nyilatkozatait, az észak-amerikai alkotmányokat) elemezve Marx kimutatja, hogy az istenségként tisztelt szabadság itt jellegzetesen polgári politikai szabadságként jelentkezik. A szabadságot olyan jogként határozzák meg, hogy az ember mindent tehesen, ami a másiknak nem árt. „Azt a határt, amelyen belül mindenki a másikra *ártalmatlanul* mozoghat, a törvény vonja meg úgy, ahogy két szántóföld határát megvonja a sövénykaró. Az ember szabadságáról van szó mint elszigetelt, önmagába visszahúzódtó monád szabadságáról... a szabadság emberi joga nem az embernek az emberrel való kapcsolatán, hanem az embernek az embertől való elkülönülésén alapul. A szabadság ennek az elkülönülésnek a *joga*, a *korlátozott*, önmagára korlátozott egyén joga. A szabadság emberi jogának gyakorlati hasznosítása a *magántulajdon* emberi joga... Nemcsak hogy az embert e jogokban nem az emberi nem lényének fogják fel, hanem ellenkezőleg, az emberi nem élete maga, a társadalom úgy jelenik meg, mint eredeti önállóságuk korlátozása.“

Ezzel a pusztán politikai emancipációval, amely a polgári forradalmak célkitűzése volt, Marx szembeállítja a teljes emberi emancipációt és szabadságot, amely csakis az elidegenedésmentes társadalomban valósulhat meg. Rousseau egyik kifejezését használva azt írja, hogy „csak ha az ember a maga force propre-jait *társadalmi* erőkként ismerte fel és szervezte meg, s ennél fogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a politikai erő alakjában, csak ak-

kor valósult meg az emberi emancipáció“. Ahogy a szocialista társadalom a kizsákmányolás felszámolásával kiszikkasztotta az elidegenedés fő forrását, és történelmi fejlődése során fokozatosan felszámolja az elidegenedés különböző formáit — ez a társadalom a marxi értelemben vett teljes emberi emancipációnak is szükségképpen előfeltétele.

Magántulajdonon alapuló, kizsákmányolásra épülő társadalomban a szabadság teljes társadalmi-emberi formája nem lehetséges. Lehetséges viszont a politikai emancipáció, azonban ez is csupán a polgári szabadságjogok elérése formájában. A politikai szabadság elemzésében Lenin a „szabadság — kinek a számára?“ szempontját érvényesítette, kimutatta a polgári demokrácia osztályjellegét, korlátait, szembeállította ezzel a szocialista forradalom szabadságesszémenyét: szabadságot a dolgozó tömegek részére. Az, hogy alapvető társadalmi és politikai egyenlőségek középette a szabadság szükségképpen az uralkodó réteg privilégiuma, nem a marxizmus felfedezése. A politikai eszmék történetéből régtől ismeretes ez az aforizma: „a csukák szabadsága — a kis halak halála.“ Már Arisztotelész is korábbi szerzőktől vette át a fabulát az egyenlőséget és szabadságot követelő nyulakról, amelyeknek az oroslán így válaszolt: ilyen követeléshez legalábbis olyan karmokra van szükség, mint az enyéim. A marxizmus a dolgozók szabadságát a szocialista forradalom győzelméhez, a dolgozók szocialista *hatalmának* a megvalósulásához kötötte.

A marxizmus klasszikusainak történelmi-konkrét elemzési módszerétől mi sem állott távolabb az elfogult egyoldalúságnál. Ha a szocialista forradalom, a kommunista eszmények távlatából erőteljesen hangsúlyozták is a polgári politikai emancipációt, a polgári demokrácia elégtelenségét, osztálykorlátait, nem kevésbé határozottan mutatták ki azt is, mily nagy haladást jelentett az a megelőző politikai állapotokhoz viszonyítva, sőt pozitív példaként állították a korabeli önkényuralmi (Marx a poroszországi, Lenin az oroszországi és Habsburg-monarchiabeli) állapotokhoz viszonyítva. (Így például a nemzeti kérdéssel foglalkozó írásaiban Lenin nem egy esetben beszél e kérdés teljes megoldásáról Svájcban vagy Svédországban.) Az is ismeretes, hogy a marxizmus, a kommunista mozgalom számára egyáltalán nem közömbös az államtípuson belül a politikai rezsim kérdése: az, hogy a polgárság osztályuralma milyen konkrét formák között valósul meg. A kommunista mozgalom természetesen mindig előnyben részesítette és támogatta a demokratikus formákat a diktatórikusakkal szemben.

A kérdés természetesen korántsem pusztán történelmi jellegű. A tőkés országok haladó erői jelenleg is széles körű harcot folytatnak a (polgári) demokratikus jogok megsértésére és megnyirbálására irányuló törekvésekkel, a monopolista körök diktatúra-tendenciáival szemben. A számos tőkés állam alkotmányában lefektetett emberi jogok is tartalmaznak olyan elemeket, amelyek társadalmi-politikai értékekké teszik őket, és a tömegek gyakran éppen azért harcolnak, hogy az alkotmányban megfogalmazott szabadságjogok tiszteletben tartására és elmélyítésére kényszerítsék az uralkodó köröket.

Lényegében arról van szó, hogy Hegel megsejtése, miszerint a világtörténelem a szabadság kifejlődésének, mind nagyobb mértékű megvalósulásának a folyamata — eltekintve itt a hegeli filozófiában reáarakódó idealista misztifikálástól —, zseniális felismerés, amelyet a történelem tényleges menete igazol. A szabadság e történelmi fejlődésében a polgári emancipáció szükségszerű és átugorhatatlan szakasz. A szocialista és kommunista rendszer ezt a szakaszt természetesen meghaladja, de vívmányaitól el nem tekinthet, viszonya hozzá a hegeli—marxi „auf-heben“, a megőrizve-túlhaladás. A szocialista demokráciának a polgári demokráciával való szembeállítása tudományosan és történelmileg feltétlenül jogos ennek a „megőrizve-túlhaladásnak“ a perspektívájából, de hamis és káros, valahányszor a „terméketlen tagadás“ álláspontjáról történik. Szocialista demokráciák és polgári demokráciák többek között éppen ezért fogadhatják el egyaránt az ENSZ emberi jogokról szóló nyilatkozatát. Nem elvont elméleti, hanem nagyon is gyakorlati kérdések ezek azokban a szocialista országokban, amelyekben a múltban — meghatározott történelmi körülmények folytán — polgári demokrácia nem létezett, vagy nem teljesíthette ki vívmányait. Amint bizonyos esetekben a szocialista forradalomnak kell „menet közben“ megoldania a polgári demokratikus forradalom kiteljesítésének a feladatait is, hasonlóképpen a szocialista demokráciának kell biztosítania — természetesen merőben különböző társadalmi-politikai struktúrákban, és ebből következően magasabb szinten, lényegivé változtatva itt, ami amott többnyire formai — az említett szabadságjogokat. A szocializmusnak alapvetően mások a célkitűzései, mint a polgári demokráciának, hiszen előbbi a dolgozók hatalmát testesíti meg, utóbbi a kizsákmányolókat — ám nem valósít-

natja meg célkitűzéseit, ha nem érvényesíti magasabb fokon azokat az emberi jogokat, amelyek első megfogalmazásban (ha korlátolt formában is) a polgári demokrácia eszményeiként jelentkeztek. Napjainkban, a szocializmus és a kapitalizmus világtörténelmi versengésének, a tőkés országok baloldali tömegei, a „harmadik világ” számos népe szocializmus felé vonzódásának körülményei között ez utóbbiak aszerint is alakítják opcióikat, hogy milyen konkrét eredményeket ért el a szocializmus ott, ahol már megvalósult, mennyiben bizonyul magasabb rendűnek nem csupán gazdaságilag, hanem elsősorban a demokrácia, az emberi szabadságjogok, a társadalmi méltányosság, az élet minősége szempontjából.

Amikor a szocialista forradalom és építés tapasztalatai alapján a Román Kommunista Párt kidolgozta a *sokoldalúan* fejlett szocialista társadalom elméleti modelljét, nem utolsósorban éppen ezekre a tényezőkre volt tekintettel. A párt programjában — így ideológiai programjában is — előtérben áll a szocialista méltányosság érvényesítése, a szocialista társadalmi viszonyok tökéletesítése. A marxi elveknek megfelelően a mi koncepciónkban a szabadság nem az emberek egymástól monádokként való elszigetelődése révén, hanem az *emberiesült* társadalomban valósul meg. „Csak a másokkal való közösségben kapja meg mindegyik egyén az eszközöket ahhoz — írta Marx és Engels —, hogy hajlamait minden irányba kiművelje; csak a közösségben válik tehát lehetővé a személyes szabadság. A közösség eddigi pótlékaiiban... a személyes szabadság csakis az uralkodó osztály viszonyai között fejlődött ~~egyének~~ számára létezett és csak annyiban, amennyiben ennek az osztálynak az egyénei voltak... A valóságos közösségben az egyének társulásukban és társulásuk által egyúttal szabadságukat is elnyerik.” A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom éppen az ilyen valóságos közösség megteremtését célozza.

A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom gazdasági, társadalmi-politikai és ideológiai programjának kidolgozásában pártunk abból a marxi megállapításból indult ki, hogy a szocializmus megteremtése a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába vezet, abban az értelemben, hogy tág lehetőségek nyílnak a társadalmi viszonyok *tudatos* — az egységes szocialista közösség alapvető érdekeit és a társadalmi fejlődéstörvények tendenciáit szem előtt tartó — alakítására. A szocializmus nemzetközi és hazai tapasztalatai egyaránt bizonyítják, hogy ezzel a szabadsággal élni kell tudni, hogy a társadalom politikai vezetésétől függ nemcsak a szocializmus megvalósítása, hanem az is, hogy hogyan gazdálkodik a szocializmus nyújtotta történelmi eséllyel. A szocialista forradalom feladata — a marxi—lenini koncepció szerint — nem csupán a régi rend lerombolása, hanem az építés is, és ez utóbbi a fontosabb és nehezebb is egyben. A szabadságot illetően a feladat nem csupán a dolgozók szabadságát akadályozó korlátok félreállítására, hanem e szabadságot biztosító és érvényesítő leghatékonyabb keretek megteremtése. A nem oly távoli múlt tapasztalatai alapján tudjuk, hogy ennek az elvnek a háttérbe szorítása vagy éppenséggel eltorzítása mily súlyos károkat okozott a szocializmusnak. Többek között e tapasztalatok alapján tette Nicolae Ceaușescu elvtárs a következő programerejű kijelentést, teljes összhangban a szocializmus alapvető eszményeivel: „Még jobban fejleszteniünk kell szocialista demokráciánkat. Sok lépést tettünk előre ebben az irányban, s még sok lépést kell megtennünk. El kell jutnunk oda, hogy az ember teljesen szabadnak, önmaga gazdájának érezze magát... A szocializmusnak olyan feltételeket kell megteremténie, hogy az ember — a termelőeszközök gazdája, az összes anyagi és szellemi értékek létrehozója — valóban a figyelem középpontjában álljon, a legfőbb szerepet töltsse be a társadalomban, háborítatlanul élvezze az igazi szocialista demokrácia szabadságjogait — mert ez az alapfeltétele az emberi személyiség teljes kibontakozásának. Ez jelenti lényegében a szocializmust, amiért harcoltunk, amelyet létrehoztunk és kiteljesítettünk Romániában.”

Pártunk felfogásában a szocialista demokráciának lehetővé kell tennie, elő kell mozdítania a dolgozó tömegek állásfoglalását, szabad véleménynyilvánítását és — ami a legfontosabb — *tényleges* bekapcsolódásukat a különböző szintű döntések meghozatalába és azok végrehajtásába. A szocialista demokráciát nem adják és nem kapják, hanem *csinálják*; a szocializmus, lényege szerint, nem csupán azt feltételezi, hogy demokrácia legyen a nép *számára*, hanem azt is, hogy maga a nép *csinálja* ezt a demokráciát.

Ez a konkrét politikai tartalma annak a fentebb idézett tételnek, miszerint a szabadság a szükségszerűség felismerése és — e felismerés alapján — a *gyakorlati cselekvés*. Így jött el a szabadság hazánk számára harminc esztendővel ezelőtt, így növekedett, csakis így teljesezhet ki a jövőben.